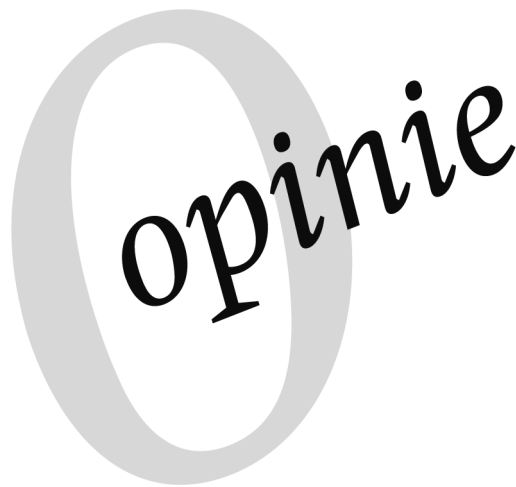

mr. L.J.A. Pieterse*

Het proefschrift, observaties van een buitenstaander

'Wetenschap is mooi en nuttig, als je haar maar niet verder in je leven binnenlaat dan in de hal.'¹

Een academische verhandeling die intrigerend en ook wel beladen kan worden genoemd, is het proefschrift. De vorm daarvan die ons tegenwoordig – althans de laatste decennia – zo vertrouwd is, heeft echter niet altijd bestaan. Pas tegen het einde van de middeleeuwen kan men in embryonale vorm de gestalte aantreffen van het huidige proefschrift: een min of meer systematische schriftelijke verhandeling over één onderwerp die dient ter verkrijging van de graad van doctor. Maar in de periode daarna zijn ook lang andere vormen dan het proefschrift gangbaar gebleven om het doctoraat te behalen.² Zo was het tot aan het begin van de vorige eeuw niet ongebruikelijk om te promoveren op een aantal in het openbaar te verdedigen losse stellingen, al dan niet over één bepaald onderwerp en al dan niet voorzien van nadere argumentatie. In 1921 werd de promotie op dergelijke stellingen – wegens aanhoudende kritiek op deze wijze van promoveren³ – in de ban gedaan.⁴ Sindsdien moet in beginsel een proefschrift worden geschreven om te kunnen promoveren.

In fiscale kringen werden tot nog niet eens zo lang geleden nauwelijks proefschriften geschreven.⁵ Zo verscheen in de jaren twintig van de vorige eeuw naar mijn weten slechts één fiscaal proefschrift.⁶ Uit het volgende decennium zijn mij vier fiscale proefschriften bekend.⁷ In de jaren veertig werden vijf proefschriften op fiscaalrechtelijk terrein ver-

dedigd.⁸ Een van deze uitgaven, *Internationaal belastingrecht*, verschenen in 1946, heeft in bepaalde kringen zelfs een cultstatus weten te verwerven.⁹ Een verklaring voor het beperkte aantal fiscale proefschriften kan worden gevonden in het gegeven dat tot in de jaren zestig van de vorige eeuw de opleiding tot belastingkundige voornamelijk plaatsvond aan de vermaarde Rijksbelastingacademie, een instituut dat niet beschikte over de bevoegdheid een doctorsbul uit te reiken. Mede daarom vroeg Giele zich in 1956 af of er 'geen groot belang mee zou zijn gediend, wanneer de universiteiten er toe zouden kunnen overgaan om de beoefenaars van het fiscale recht in de gelegenheid te stellen aldaar te promoveren.'¹⁰ Dat is pas (veel) later gemeengoed geworden, lang nadat in de jaren zestig de eerste fiscale opleidingen aan universiteiten van start gingen.¹¹ Over het type proefschrift en de vorm waarin de onderzoeksresultaten worden gepresenteerd (monografie, preadvies, manifest, pamflet, bundeling van wetenschappelijke artikelen) is tot op heden niet veel geschreven. Alvorens op beide dimensies in te gaan (par. 2), volgt – bij wijze van verlengde inleiding én verstrooiing – een niet al te zwaar aangezet overzicht van enkele facetten die verbonden zijn met promoveren (par. 1). Deze *Opinie* wordt afgesloten met een aanbeveling (par. 3).

* Mr. L.J.A. Pieterse is verbonden aan de Universiteit Leiden en de Vrije Universiteit Amsterdam.

1 Gerard Reve, *Brieven aan Wim B. 1968-1975*, Veen, Utrecht 1983, p. 51.

2 Ook door middel van een eredoctoraat kan de graad van doctor in de rechtsgeleerdheid worden verkregen, zonder dat een proefschrift behoeft te worden geschreven. Zo verleende de Universiteit van Amsterdam P.J.A. Adriani een eredoctoraat in de rechtsgeleerdheid. Dat gebeurde in 1932. Dezelfde eer viel J.E.A.M. van Dijk in 1978 – aan dezelfde universiteit – ten deel (*WFR* 1978/5360, p. 504). Ook aan J. van Soest werd een eredoctoraat verleend (R.J. de Vries, 'Ver slag eredoctoraat J. van Soest', *WFR* 1998/372, p. 372).

3 'Bij zijn terugtreden als rector magnificus schamperde R Emmelt Sissingh in 1917 dat het gebruik was ingeslopen dat promovendi bij de verdediging van hun stellingen de aantekeningen voorlezen die zij voor zich hadden liggen' (Peter Jan Knegtman, *Professoren van de stad. Het Athenaeum Illustre en de Universiteit van Amsterdam, 1632-1960*, Amsterdam University Press, Amsterdam 2007, p. 311).

4 Kamerstukken II, 1920-1921, 473, nrs. 4-6.

5 Tot de oudste fiscale proefschriften kunnen worden gerekend: A.J. Cohen Stuart, *Bijdrage tot de theorie der progressieve inkomstenbelasting*, Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage 1889 en J. Ort, *Het inkomensbegrip*,

Clausen, Amsterdam 1911. Met dank aan mr. J.W. van den Berge die mij op enkele (ook andere) oude proefschriften wees.

6 J.H.A. Logemann, *De grondslagen der vennootschapsbelasting in Nederland en Indië*, Korthuis, 's-Gravenhage 1923.

7 Het betreft: H.A.L. ten Holder, *De verbintenis in het fiscale recht*, De Mercurius, Hilversum 1931; M.J.H. Smeets, *Inkomen en vermogen en hun beteekenis voor de welvaart*, Van der Marck, Amsterdam 1932; A. Kammer, *Beschouwingen over de rechtspraak ingevolge de wet van 19 december 1914, S. 564, in verband met de rechtszekerheid in het bijzonder ten aanzien van de inkomstenbelasting, de vermogensbelasting en de dividend- en tantiëmebelasting*, Nijgh & Van Ditmar, Rotterdam 1934 en J. Mullemeister, *Het belastingen en regelen van het reizigersverkeer*, Batteljee & Terpstra, Leiden 1938.

8 Het gaat om de proefschriften van M.J. Prinsen (1941); L.M.M. Nijst (1941); J. van der Poel (1942); A.J. van den Tempel (1945) en P. VerLoren van Themaat (1946).

9 P. VerLoren van Themaat, *Internationaal belastingrecht*, Paris, Amsterdam 1946.

10 J.F.M. Giele, 'Goed koopmansgebruik', *WFR* 1956/369, p. 369.

11 Zie daarover: J.P. Boer, '50 jaar Belastingrecht in Leiden! Van Antal naar Abraham' (*Opinie*), *NIFR* 2014/1954, p. 1-3.

1. Enkele van de talloze facetten

Het fenomeen promoveren kent talloze facetten die zich lenen voor een bespiegeling of een andere vorm van overdenking. Daartoe behoren onder meer de keuze en afbakening van het onderwerp waarbij 'de promotor een grote verantwoordelijkheid (draagt). Hij moet oordelen of het onderwerp geschikt is voor een proefschrift. Hij moet oordelen of in redelijkheid te verwachten is dat de promovendus de capaciteiten heeft om over dit onderwerp een boek te schrijven.'¹² In de literatuur is – mede uit het oogpunt van efficiency – geopperd de vrijheid bij de keuze van het onderwerp 'wat te beperken'.¹³ Zeker als de promotor al de nodige onderwerpen en bijbehorende draaiboeken (uitgewerkte opzet, gedachten over de vorm van het proefschrift (par. 2.2) en dergelijke) op de plank heeft liggen, hetgeen overigens zelden het geval zal zijn, zou een vliegende start van het onderzoek bevorderd kunnen worden. Ook het belang van een doordachte probleemstelling en de disciplinerende werking die daarvan kan uitgaan, is een bespiegeling waard. Het type probleemstelling bepaalt in hoge mate het type onderzoek dat zal worden uitgevoerd en daarmee het type proefschrift (zie daarover nader par. 2.1). Een adequate probleemstelling is een factor van betekenis die eraan zal bijdragen dat het onderzoek binnen een acceptabele termijn kan worden voltooid, liefst met een werkstuk dat niet te omvangrijk is (zo'n 200 bladzijden), zo volgt uit richtlijnen van sommige faculteiten in de rechtsgeleerdheid. Het is namelijk geenszins verboden een compact proefschrift te schrijven; voorbeelden van dergelijke studies zijn beschikbaar, maar deze zijn – het zij toegegeven – veelal van wat oudere datum.¹⁴ Verder is de onderzoeksmethode van belang, een onderwerp dat in de fiscale vakpers naar mijn mening tot nog toe onvoldoende aandacht heeft gekregen ('Zo komt in de fiscale wetenschap empirisch veldonderzoek door middel van bijvoorbeeld enquêtes maar weinig voor, terwijl deze methode voor een aantal onderzoeksprojecten wel een zinvolle aanvulling kan betekenen'¹⁵). Een ander facet is de werkwijze (en de zenuwslopende blokkades die gedurende het proces bijna onvermijdelijk zullen optreden¹⁶). De manier van werken zal voor eenieder verschillend zijn. Over de optimale werkwijze en de manier waarop het leerproces, dat onderzoek doen ook is, het beste kan verlopen, is niet veel bekend. Over het algemeen is het aan te raden snel tot schrijven over te gaan: 'Snel het nodige aan het papier toevertrouwen biedt het grote voordeel, dat de schrijver met zichzelf discussiëren kan. Maar hij moet dan

wel bereid zijn vier of vijf lezingen voor lief te nemen', zo weet Schoordijk uit eigen ervaring¹⁷ (deze auteur heeft zijn proefschrift in de nachtelijke uren geschreven, maar dit terzijde).

Een ander thema is de taak van de promotor, die al kort aan de orde kwam. Zo beheerste Adriani de kunst, 'die vele wetgevers in dezen tijd zoo gaarne zouden verstaan – te leiden en aan te sporen zonder schade voor vrijheid en zelfstandige werkzaamheid', aldus Van den Tempel in het voorwoord van diens proefschrift.¹⁸ Met deze observatie betreden we een ander terrein, dat van de relatie tussen promotor en promovendus, een verhouding die – zo is bekend – zeer vriendschappelijke, zelfs amoureuze, maar soms ook wel minder positieve en – in uitzonderingssituaties – explosieve dimensies kan bevatten.¹⁹ Zo is, om concreter te worden, niet elke promotor bereid om tijd uit te trekken voor een promovendus en hem onder meer richting te geven bij de opzet van het onderzoek. Verder komt het voor dat de promotor niet in de gelegenheid is om het door de kandidaat geschrevene binnen een redelijke termijn van commentaar te voorzien, bijvoorbeeld omdat de op commerciële leest geschoeide agenda meer dan overvol is. Er zijn ook promotoren die, als het zo uitkomt, wel met de promovendus over het onderwerp van het proefschrift willen filosoferen, maar niet de moeite nemen om de toegestuurde tekst door te nemen (de ervaring leert dat het nauwelijks zin zal hebben om dergelijke 'begeleiders' een spiegel voor te houden, omdat het beeld dat zij van zichzelf hebben immuun is voor de realiteit zoals zij door anderen wordt ervaren). Soms komt de promotor pas in een onverantwoord laat stadium in beweging.²⁰ Zo vertelde een jonge doctor lang geleden: 'De dag voor mijn promotie sprak ik hem nog. Hij prees mijn werk, maar zoals zo vaak, alleen in zeer algemene termen. Tijdens de promotie was hij de eerste die opponeerde. In een briljant exposé van zo'n tien minuten betoogde hij dat ik eigenlijk de theorie van x had moeten gebruiken. (...) Ik overwoog even het volgende te antwoorden: "Hooggeschatte promotor, hoe jammer dat u pas gisteravond gelegenheid hebt gehad mijn proefschrift te lezen." (...) Maar natuurlijk heb ik dat niet gedaan'.²¹ Het is een aardige anekdote; dergelijke uitwassen komen in onze tijd niet meer voor, al zijn er leden van de promotiecommissie die niet veel verder komen dan het diagonaal doornemen van het manuscript (of zelfs dat niet, ook daarvan zijn voorbeelden bekend). Een enkeling geeft dat, ook in het openbaar, ruitelijk toe (wie in harmonie wil le-

12 W.C.L. van der Grinten, 'De promotor', *Ars Aequi* december 1985, p. XVI.

13 A.O. Lubbers, 'Fiscaal-juridisch onderzoek: time tot change!' (Opinie), *NTR* 2010/1, p. 2.

14 Zie het uit 2000 daterende proefschrift van J. Hoogendoorn (*Fiscale winstbepaling en vennootschappelijke jaarrekening*), dat 167 bladzijden beslaat. 'Hoogendoorn (heeft) zich (...) zodanige beperkingen bij het schrijven van dit inspirerende proefschrift weten op te leggen dat het een leesbaar boek is geworden waar geen woord te veel in staat', aldus P.H.J. Essers in zijn bespreking ervan (*WFR* 2001/157). Ook het proefschrift van W. 't Hart (*Enige aspecten van de Franse en de Engelse vermogenswinstbelasting*) is kernachtig te noemen (zie voor een impressie: *WFR* 1984/836, p. 836-839). Dat geldt ook voor het proefschrift van M.R. Reuvers over de beteugeling van internationale dubbele belasting. 'De dissertatie (...) geeft in 144 blz. tekst en een zakenregister, plus literatuurlijst (...) een goed overzicht', aldus H.J.W. Klein Wassink in zijn bespreking van het boek (*WFR* 1973/384, p. 384).

15 P.H.J. Essers, 'Het fiscale onderzoek in Nederland; enkele observaties', *WFR* 2006/1272, par. 3.

16 'De academische wereld blijkt de enige plek te zijn waar schrijfangst onverbloemd wordt benoemd en serieus wordt besproken. Voor veel promovendi is het een reëel obstakel (...)', aldus Renate Dorrestein, *De blokkade*, Podium, Amsterdam 2013, p. 127.

17 H.C.F. Schoordijk, 'Beschouwingen over drie-partijen-verhoudingen van obligatoire aard', *Ars Aequi* december 1985, p. 755.

18 A.J. van den Tempel, *De belasting als instrument der economische politiek*, Samson, Alphen aan den Rijn 1945.

19 Zie daarover: Hans Sonneveld, *Promotoren, promovendi en de academische selectie*, Amsterdam University Press, Amsterdam 1997, hoofdstukken VII en VIII. Zie ook: André J.F. Köbben, *Het gevecht met de engel. Over verheffende en minder verheffende aspecten van het wetenschapsbedrijf*, Mets & Schilt, Amsterdam 2003, p. 82 e.v.

20 Een voorbeeld is te vinden in het proefschrift van J.B.A.M. Brabers, *De Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Katholieke Universiteit Nijmegen 1923-1982*, Gerard Noodt Instituut, Nijmegen 1994, p. 229.

21 André J.F. Köbben, *Het gevecht met de engel. Over verheffende en minder verheffende aspecten van het wetenschapsbedrijf*, Mets & Schilt, Amsterdam 2003, p. 83-84.

ven en de drift van het bloed enigszins tracht te beheersen, doet er goed aan zich nergens meer over te verbazen). Maar de meeste begeleiders zullen er een andere taakopvatting op na houden; zij zijn op verschillende manieren inspirerend en reageren vrijwel terstond als de promovendus (eindelijk) een tekst heeft opgeleverd²² en zijn in staat om zoiets als ideale *feedback* te geven.²³

Daarnaast valt het nodige te berde te brengen over de promotieplechtigheid zelf. Die is in Nederland – qua tijdsduur – tamelijk kort te noemen. In andere landen kan de verdediging van het proefschrift enkele uren bestrijken. Dat vergt het nodige van de aanwezigen. Het zal duidelijk zijn dat niet iedereen beschikt over het uithoudingsvermogen om een dergelijke sessie met volle aandacht te doorstaan, zodat de kans bestaat dat delen van de oppositie én verdediging langs de genodigden heen gaan. Bartman kan daarover meepraten: ‘Af en toe suisde mijn bewustzijn in een peilloze diepte van vermoeidheid en verveling (...). Mijn benen waren verkrampt, mijn billen van steen en ik haatte juristen. Ach, hoe verlangde ik op dat moment niet naar een degelijke, maar korte, Leidse promotie (...). Met het orgelintro van echte mannenbroeders, een ordentelijk cortège in stemmig zwart en vooral, ja vooral ... de pedel en zijn *Hora est*’.²⁴ Naast de genoemde tijdsduur, kan over de plechtigheid worden opgemerkt dat zij in Nederland kan worden beschouwd als een rite die doorgaans van beleefdheden aan elkaar hangt. De oppositie moet welwillend zijn, zo kan de op dit punt gangbare opvatting worden samengevat, maar dat is niet altijd het geval. Het komt wel eens voor dat het leden van de promotiecommissie zwaar valt een compliment te geven. Soms zijn zij daartoe zelfs niet in staat. Dat kan tot een verkrampte atmosfeer leiden.

2. Kleine typologie, een tweeluik

2.1 Het type proefschrift

Het schrijven van een proefschrift vergt onvermijdelijk de nodige inspanning. De voorwoorden die in proefschriften zijn opgenomen getuigen daarvan (ook daarop zou men kunnen promoveren, zo kan worden betoogd²⁵). De inzet ofwel ambitie van het onderzoek laat zich – mede gelet op het (beoogde) resultaat daarvan – in verschillende categorieën onderverdelen (type I.1 tot en met I.4).²⁶ Zo zijn er onderzoekers die iets nieuws beloven te leveren, dat slechts door weinigen kan worden ontdekt en nog door niemand is uitgedacht, en dit hooggestemde en innovatieve programma ook weten waar te maken. Het boek dat als

gevolg daarvan ontstaat, zal vermoedelijk een hemelbestormend karakter hebben (type I.1: visionair). De auteur van zodanig exploratief onderzoek zal iemand zijn die niet schroomt om bestaande concepten en zekerheden terzijde te schuiven. In het fiscale domein zijn daarvan enkele voorbeelden aan te wijzen. Een recent voorbeeld is de studie van De Wilde: ‘Hoe zou je winsten van multinationals moeten belasten? Het antwoord kon ik niet in het geldende recht vinden. Dat heeft me tot een “schone-leibenadering” gebracht. Hoe zou een “Corporate Tax 2.0” eruit zien als we de gelegenheid zouden hebben deze vanaf nul te ontwerpen?’²⁷ Dit – misschien wel ideale – type onderzoek kent verschillende verschijningsvormen. Zo zijn er die een studie afleveren waarin één centrale stelling wordt uitgedragen. Er zijn er ook die een bepaald deel of aspect van het recht behandelen. Ook zijn er proefschriften die een breder terrein bestrijken en een (modelmatige) oplossing – in termen van wenselijk recht – presenteren voor een kwestie van bepaald niet geringe omvang. Deze laatste variant kan worden aangetroffen op het gebied van het internationale belastingrecht.

Soms worden verwachtingen gewekt die dermate groot zijn, dat de lezer er goed voor gaat zitten, bijvoorbeeld omdat de auteur aankondigt – heel modern – verschillende disciplines te combineren en een bepaald onderwerp op geheel eigentijdse manier te benaderen. Het komt voor dat de lezer, aangetrokken door hetgeen door de auteur in het vooruitzicht is gesteld, tamelijk snel teleurgesteld afhaakt, omdat hij vrijwel meteen in de gaten heeft dat de vrucht van het geleverde werk onvoldragen is en het gebodene de pretenties niet blijkt waar te maken. In het fiscale domein zijn – helaas – ook van dit type verhandeling (I.2: ambitieus, maar onvoldragen) voorbeelden aan te wijzen.

In een ander – derde – type verhandeling (I.3: grondig en weloverwogen),²⁸ dat op de nodige waardering kan rekenen, weet de concipiënt ervan veel materiaal dat vaak op zich bekend is op zodanig originele manier te groeperen en kritisch te presenteren dat – op bepaalde punten – een nieuwe kijk op de materie ontstaat. Het boek dat door deze werkwijze ontstaat, zal het karakter van een *monografie* hebben. Wie daarvoor kiest, ‘moet door zijn kalme, weloverwogen betoogtrant bij de lezer het vertrouwen wekken dat hij een verstandig antwoord krijgt op alle vragen die bij hem met betrekking tot dit onderwerp mochten rijzen.’²⁹ Het boek moet – anders gezegd – een diepgaande beschrijving én een grondige, liefst scherpzinnige analyse van het geldende recht bevatten.³⁰ Dit type (vooral descriptief) on-

22 Zo leverde Polak zijn manuscript op 3 september 1998 in en ontving hij het commentaar van zijn promotor ‘een tiental dagen daarna (...) door middel van een brief uit Ethiopië, gedateerd 6 september 1998: zij (Inge van der Vlies) had een lange vliegreis naar dat land gebruikt om het manuscript te lezen en van commentaar te voorzien’ (J.E.M. Polak, *Burgerlijke rechter of bestuursrechter?*, Kluwer, Deventer 1999, p. V).

23 Zie voor een fraaie weergave van de interactie tussen promovendus en promotor: P. Buis, ‘Met De Groot op expeditie’, in: *Rede als richtsnoer. Bijdragen over methoden van denken en werken in de gedragswetenschappen aangeboden aan prof. dr. A.D. de Groot bij zijn afscheid van de Universiteit van Amsterdam*, Mouton Uitgevers, 's-Gravenhage 1979, p. 1-12.

24 Steef M. Bartman, *Facultariteiten. Een inkijsje in de Leidse rechtenfaculteit*, Uitgeverij Paris, Zutphen 2011, p. 37.

25 Zie mijn bespreking van het proefschrift van E. Nijkeuter, gepubliceerd in *WFR* 2011/141, p. 141: ‘Het voorwoord en de inleiding (...) zijn overigens beslist op zodanige wijze te problematiseren, dat de

liefhebber daarop kan promoveren, zoals al eens is gebeurd, zij het in een ander vakgebied’.

26 Bij deze indeling heb ik mij laten inspireren door: G. Belinfante, *De Leer der Keuze bij legaten en verbindtenissen*, Gebroeders Belinfante, 's-Gravenhage 1859, p. V.

27 M.F. de Wilde, ‘Promovendus aan het woord’, *WFR* 2015/64, p. 64.

28 Tot deze categorie en die van het type I.1 kunnen – om verder te differentiëren – proefschriften worden gerekend, als ‘behorend tot het type dat men moet kauwen, herkauwen en vervolgens rustig moet verteren...’, om de woorden van D. Booi aan te halen (J. de Blicq, ‘Promotie mr. M.G. Dits’, *WFR* 1989/1569).

29 J.H. Nieuwenhuis, *Brief aan een jonge academisch gevormde vrouw. Een en ander over recht, geleerdheid en het verlangen naar de verloren tijd*, Uitgeverij Paris, Zutphen 2009, p. 50.

30 Een voorbeeld is het proefschrift van T. Blokland, *Winst uit aanmerkelijk belang*, Kluwer, Deventer 1985. Zie voor een verslag van de promotie: M.J. Smid, ‘Promotie mr. T. Blokland’, *WFR* 1985/1433.

derzoek, dat ook kan leiden tot aanbevelingen over wenselijk recht, lijkt Zwemmer aan te bevelen. Zijn raad – als promotor – is namelijk betrekkelijk nuchter: ‘neem een beperkt onderwerp, zoek daarover zoveel mogelijk uit en schrijf dat op een nette manier op. Je moet je realiseren dat je altijd op de schouders van je voorgangers staat en dat je nooit volledig vernieuwend bent. Als van wat je brengt tien à twintig procent echt nieuw is dan is dat prachtig. Meer hoeft echt niet’.³¹ Bij deze benadering blijven de wetenschappelijke pretenties bijna als vanzelf binnen de grenzen van het normale en overzichtelijke (‘Waar het op aankomt is dit: een proefschrift behoeft geen meesterstuk te zijn’³²). Deze aanpak zal eraan bijdragen dat een in hoofdzaak positiefrechtelijke behandeling van het onderwerp ontstaat.³³ Dat behoeft geen bezwaar te zijn, als het maar niet ontbreekt aan historische en dogmatische verhandelingen die het onderwerp in perspectief plaatsen. Bovendien is het zaak dat de onderzoeker uitdrukkelijk in beeld brengt wat het nieuwe is dat hij aan het bestaande heeft weten toe te voegen. Daarmee is het belang van de lezer gediend, die dan niet hoeft uit te pluizen ‘waar tussen de herhaling en herformulering (...) een voor hem bruikbare gedachte verstopt zit’.³⁴ De meeste promovendi zullen baat hebben bij dit ‘model van de meesterproef (die trouwens de beste historische papieren heeft). Men levere vroeg in de loopbaan een degelijk werkstuk van meer bescheiden proporties af; daarna zal er meestal nog ruimschoots gelegenheid zijn om op het gekozen terrein zijn stem te doen horen, en dan met meer gezag’.³⁵

Een vierde type (I.4: onbetekenend) komt voor rekening van auteurs ‘die hetgeen reeds tot gruis is gestampt, op eene afgesletene wijze wederom fijn malen, hetgeen algemeen bekend is op eene algemeen bekende wijze herkaauwen, (zij zijn) zelfs in het overgieten van het eene papier op het andere weinig bedreven’.³⁶ Een proefschrift dat aan deze twijfelachtige criteria voldoet, is mij niet bekend, maar zal wellicht bestaan: als niet uitgegeven manuscript dat ergens onderin een kast als stille getuige van een gesmoorde wetenschappelijke ambitie tot rust is gekomen.

2.2 De vorm van het proefschrift

Naast het besproken *type* proefschrift (type I.1 tot en met I.4), kan ook de gekozen *vorm* waarin de resultaten van het onderzoek worden neergelegd in verschillende categorieën of klassen worden onderverdeeld (categorie II.1 tot en met II.3). Meestal zal worden gekozen voor de vorm van het min of meer traditionele boek (II.1) of een verbijzondering daarvan: de monografie (II.2). Ook bestaan composities die inhouden dat de promovendus eerder gepubliceerde opstel-

len samenbrengt, als het even kan in een zinvolle ordening (categorie II.3). Dit laatste is tamelijk zeldzaam. Een voorbeeld – een primeur in het fiscale domein – vormt het proefschrift van Schonis.³⁷ Dit werk behelst, zoals in de inleiding die tevens als verantwoording dient tot uitdrukking wordt gebracht, ‘een naar onderwerpen systematisch gerangschikte selectie van door de schrijver gepubliceerde artikelen, beschouwingen, annotaties en andere bijdragen over de belastingheffing van ondernemingen’.³⁸ Schonis is naar mijn weten de eerste en voorlopig laatste fiscalist die is gepromoveerd ‘op artikelen’,³⁹ zoals dat wordt genoemd (categorie II.3a).⁴⁰ ‘Met deze prestatie is tevens een eerste streep gezet op de maatstok die wordt gehanteerd bij de beoordeling of een kandidaat aan de eisen, die aan een promotie worden gesteld, heeft voldaan’, aldus een enigszins cryptische Bartel in zijn aankondiging van het boek.⁴¹ Een nadeel van de door Schonis gevolgde aanpak, is dat het door hem in het proefschrift neergelegde al eerder was gepubliceerd en in zoverre niets nieuws brengt; het betoogde is als het ware ‘uitgewerkt’ in de positieve betekenis van het woord.⁴² Deze consequentie is eigenlijk inherent aan het promoveren op (gepubliceerde) artikelen of andere verhandelingen.

Dat het ook tegenwoordig mogelijk is om te promoveren op een bundeling van een aantal afzonderlijke wetenschappelijke artikelen, volgt uit richtlijnen die verschillende faculteiten in de rechtsgeleerdheid hebben gepubliceerd.⁴³ Een proefschrift op basis van artikelen moet uit ten minste vier verhandelingen bestaan, zo kan als eis in bedoelde richtlijnen worden aangetroffen. Bovendien moeten die artikelen een inhoudelijke samenhang kennen. Daarbij kan een ieder zich wel iets voorstellen. Het behoeft overigens niet per se om artikelen te gaan; het proefschrift kan ook andersoortige wetenschappelijke publicaties bevatten, zoals preadviezen, manifesten, op (internationale) congressen gepresenteerde papers, bijdragen aan wetenschappelijke bundels of wetenschappelijke rapporten (categorie II.3b: *mixtum compositum*⁴⁴). Zo diende een preadvies van Alkema als uitgangspunt voor zijn proefschrift, dat is aangevuld met ‘een nader onderzoek van enkele bijzondere aspecten’.⁴⁵ ‘De gekozen opzet heeft geleid tot een proefschrift dat qua vorm het midden houdt tussen een werk “aus einem Gusz” en een bundel artikelen’, zoals de auteur dat zelf heeft uitgedrukt.⁴⁶ Ook het proefschrift van Polak, een deskundige uit de wereld van het bestuursrecht, is een voorbeeld van een studie die uit verschillende soorten publicaties bestaat. Terwijl hij zijn veertigste al ruim was gepasseerd, wist zijn latere promotor hem ertoe te bewegen te gaan promoveren op een preadvies en artikelen die hij daarvoor in vele jaren advocatuur geschreven had. ‘Zij (promotor Inge van der

31 Aldus J.W. Zwemmer in een interview (‘Het is principieel fout om fictieve inkomsten te belasten’), gepubliceerd in *WFR* 2006/1390.

32 M.J.H. Smeets, ‘Dubbele belastingheffing van dividenden’, *WFR* 1965/229, p. 229.

33 Een voorbeeld is de *Fiscale Monografie*: M.V.M. van Leeuwe, *Fiscale problemen bij fusies van naamloze vennootschappen*, Kluwer, Deventer 1960), oorspronkelijk als proefschrift verdedigd aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam op 27 mei 1960 (zie *WFR* 1961/125).

34 J.M. Barendrecht, ‘Rechtswetenschap: stoffig of inventief? De Nederlandse universitaire rechtswetenschap beoordeeld door een visitatiecommissie’, *NJB* 1996, afl. 19, p. 708.

35 F.J.M. Feldbrugge, ‘Schuld in het Sowjet strafrecht. Een terugblik’, *Ars Aequi* december 1985, p. 687.

36 Aldus G. Belinfante, *De Leer der Keuze bij legaten en verbindtenissen*, Gebroeders Belinfante, 's-Gravenhage 1859, p. V.

37 H.M.N. Schonis, *Recente ontwikkelingen in de belastingheffing van ondernemingen*, FED, Deventer 1985.

38 Zie p. 11. ‘De geselecteerde beschouwingen omvatten een periode van ongeveer tien jaar’ (p. 11).

39 Een impressie van de promotie is te vinden in *WFR* 1985/5699, p. 1242 e.v.

40 Het proefschrift van Schonis zou overigens ook onder de hierna te bespreken categorie III.3b kunnen worden gerangschikt.

41 Zie J.C.K.W. Bartel in *WFR* 1987/5772, p. 571.

42 Vgl. *WFR* 1987/5772, p. 571.

43 Deze richtlijnen zijn op websites van universiteiten te vinden.

44 Daarover kritisch: J.H. Nieuwenhuis, *Brief aan een jonge academisch gevormde vrouw. Een en ander over recht, geleerdheid en het verlangen naar de verloren tijd*, Uitgeverij Paris, Zutphen 2009, p. 49.

45 E.A. Alkema, *Studies over Europese grondrechten*, Kluwer, Deventer 1978, p. VIII.

46 Zie p. VIII.

Vlies) maakte promoveren bij een advocatenbestaan mogelijk, vooral door er niet ingewikkeld en ontspannen over te doen. Ik hoefde in mijn sabbatical van drie maanden in 1998 alleen een verbindingshoofdstuk, een inleiding en een slot te schrijven en klaar was Kees'.⁴⁷ Het vervaardigen van dit boek heeft bij hem 'niet de stress opgeleverd waarvan andere promovendi plegen te getuigen'.⁴⁸

Een variant op deze aanpak vormt een proefschrift dat voortbouwt op een eerder gepubliceerd preadvies of een prijswinnende scriptie (categorie II.3c). Het eindresultaat van deze studies heeft overigens een ander – diepgravender – karakter dan de eerder gepubliceerde verhandelingen. Ook in een fiscaal geschrift – een handboek – kan het fundament van een proefschrift worden gezien.⁴⁹ De auteur ervan kan ertoe overgaan het exposé in geamendeerde vorm als proefschrift te verdedigen. Dat is tot op heden echter nog niet voorgekomen.

Een enkele keer – categorie II.3d – grijpt de auteur terug op werk dat hij gedurende decennia heeft geschreven. Dat werk, waarin als het ware heel zijn denkwereld is samengebond, vormt op een of andere manier de basis van het proefschrift. De promovendus kan zich er voor de gelegenheid toe zetten enkele echt nieuwe verhandelingen te schrijven (die misschien wel – vanwege de actualiteit – eerder worden gepubliceerd dan het geschrift waarin zij zullen worden opgenomen en dat als proefschrift dient). Het proefschrift van Schuttevaër behoort tot deze categorie.⁵⁰ Zelf meende de auteur dat zijn 'proefschrift – in zich zelve een geheel vormende – toch niet kan worden gezien los van wat in het kader van het onderwerp door de auteur voorheen werd gepubliceerd'.⁵¹ Dat is zonder meer waar. Dat neemt evenwel niet weg dat zijn boek, dat getuigt van een enorme belezendheid, uit losse delen bestaat die – ook in organisch opzicht – niet een volmaakte eenheid vormen. Hij concipieerde zijn proefschrift overigens tijdens zijn emeritaat.⁵² 'Reeds voor de publicatie van dit boek was het wetenschappelijk gezag van Schuttevaër – hoofdamtenaar van 's Rijks belastingen, schrijver, raadsheer in gerechtshof, hoogleraar – van dien aard dat hij zijn bekwaamheden niet door middel van een proefschrift behoefte aan te tonen. Niettemin heeft hij zich willen onderwerpen aan de aan een promotie in de rechtsgeleerdheid verbonden procedure. Aldus kreeg hij, zo merkt hij in het woord vooraf op, de gelegenheid een studie af te ronden die niet naar het gebruikelijke patroon verlopen was'.⁵³

Een variant op de door Schuttevaër beproefde methode – categorie II.3e – is misschien nog wel zeldzamer. Het geschrift dat als proefschrift fungeert, is reeds als deel van een boek gepubliceerd. Een voorbeeld vormt het proefschrift van Scheltens. Op 20 maart 1970 promoveerde hij op een studie die bestond uit een deel van een eerder verschenen boek en daarmee behaalde hij de graad van doctor in de

rechtsgeleerdheid.⁵⁴ In overleg met zijn promotor is hij ertoe overgegaan enige hoofdstukken te selecteren van zijn gedeeltelijk voltooide en verschenen losbladige handboek *De algemene wet inzake rijksbelastingen*. Het proefschrift is verdedigd onder de titel 'Belastingenschuld en heffingsmethoden', maar is niet als afzonderlijk boek gepubliceerd. Wie kennis wil nemen van het proefschrift, 'zal de desbetreffende hoofdstukken van Scheltens' boek over *De Algemene wet inzake rijksbelastingen* ter hand moeten nemen', aldus Hofstra in zijn bespreking van het proefschrift.⁵⁵ Hofstra merkt op dat de mogelijkheid om op reeds eerder gepubliceerde geschriften te promoveren nieuw is. In zijn bespreking wijst Hofstra ook op een ander facet dat dit proefschrift ongebruikelijk maakt, te weten dat het een commentaar betreft op (een gedeelte van) een bestaande wet. Als precedent van deze vorm wijst de auteur op het door Prinsen in 1941, eveneens aan de Universiteit van Amsterdam, verdedigde proefschrift over het Besluit op de Winstbelasting 1940.⁵⁶ In onze tijd is zo iets, een proefschrift in de vorm van commentaar op geldend recht (type I.2), bepaald niet ongebruikelijk.

3. Tot besluit

In het verschil in inzet, het *type* onderzoek (type I.1 tot en met I.4) en gekozen *vorm* van het proefschrift (categorie II.1 tot en met II.3) behoort op zich niet een verschil in niveau of rangorde te worden gezien. Het zal veelal afhangen van de gebruiker, de situatie en het momentum – de actualiteit – in hoeverre een bepaald proefschrift wordt geapprecieerd. De onderzoeker zal op dit terrein (onbewust) de keuzes maken die het beste bij hem passen.

Over de wenselijkheid van de vorm die categorie II.3 representeert, kan verschillend worden gedacht. 'Op zich lijkt het (...) niet onredelijk om aan iemand die, anders dan in de vorm van een dissertatie, geschriften van hoge wetenschappelijke waarde heeft geproduceerd, de mogelijkheid te bieden daarop de doctorstitel te verkrijgen. Voorwaarde daartoe moet dan echter wel zijn dat het geschrevene aan de aan een dissertatie in de gebruikelijke vorm te stellen eisen van wetenschappelijk niveau moet voldoen'.⁵⁷ Deze observatie zal op zich niet veel tegenspraak ontlokken, zo schat ik in, zij het dat de 'te stellen eisen van wetenschappelijk niveau' niet altijd even helder en evenmin eenduidig zijn te noemen.⁵⁸ Er zijn overigens meer voorstanders van promoveren op een aantal samenhangende artikelen of andersoortige publicaties bekend. Een ervan is Barendrecht. Hij is van mening dat een (jonge) onderzoeker zijn proeve van bekwaamheid kan afleggen op basis van enkele kortere

47 J.E.M. Polak, 'Als een bergwandeling', *NJB* 2010, afl. 14, p. 870. Het proefschrift is in 1999 aan de Universiteit van Amsterdam verdedigd: *Burgerlijke rechter of bestuursrechter*, Kluwer, Deventer 1999.

48 Zie p. VI van zijn proefschrift.

49 'In zoverre vormt dit boek overigens een mooi uitgangspunt voor het schrijven van een dissertatie; met dit boek zijn de fundamentele daartoe (...) gelegd', aldus G.T.K. Meussen in zijn – in *WPNR* 2006/6681, p. 670-672 gepubliceerde – bespreking van M.J.J.R. van Mourik, *De eigen woning in de Wet IB 2001*, Sdu Fiscale & Financiële Uitgevers, Amersfoort 2006.

50 H. Schuttevaër, *Privaatrecht en belastingrecht. Betrekkingen en wisselwerkingen*, Kluwer, Deventer 1972, p. VII.

51 Zie p. VIII van zijn proefschrift.

52 Het andere uiterste is ook denkbaar: de kans bestaat dat in de toekomst ook studenten zullen promoveren ('Zo wordt de promovendus

gedegradeerd', *NRC Handelsblad* 11 februari 2015, p. 7). Kritisch daarover: Ilja Leonard Pfeijffer, 'Hoezo zouden die promovendi niet voor het geld kiezen?', *NRC Handelsblad* 16 februari 2015, p. 17.

53 Aldus Ch.P.A. Geppaart in zijn bespreking van het boek ('Privaatrecht en belastingrecht', *WFR* 1972/721).

54 L.G. Schedler, 'Mr. J.P. Scheltens: doctor in de rechtsgeleerdheid', *WFR* 1970/4989, p. 343.

55 H.J. Hofstra, 'Boekbespreking', *WFR* 1970/5016, p. 1017.

56 M.J. Prinsen, *Eenige beschouwingen betreffende het Besluit op de Winstbelasting 1940*, W.E.J. Tjeenk Willink, Zwolle 1941.

57 H.J. Hofstra, 'Boekbespreking', *WFR* 1970/5016, p. 1018.

58 Zie over het gebrek aan kwaliteitscriteria de bijdrage van A.J.F. Köben aan het boek van W.J.M. Rooijackers, *Proefschriften onderzocht*, Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen, Leiden 1986, p. 118 en p. 120-121.

publicaties, gedeeltelijk samen met anderen geschreven.⁵⁹ Een andere pleitbezorger is Lubbers, onder de voorwaarde dat de artikelen van 'uitstekende kwaliteit' zijn.⁶⁰ Ook Bartel zou tot het kamp van de voorstanders kunnen worden gerekend. Hij noemde het – in par. 2.2 besproken – experiment van Schonis immers geslaagd.⁶¹ Het is spijtig te noemen dat de vorm van categorie II.3, die verschillende verschijningsvormen kent, zo weinig wordt toegepast. Aan promoveren op artikelen en verwante geschriften zijn namelijk verschillende (psychologische) voordelen verbonden. Zo kunnen hanteerbare eenheden worden geschreven, die bovendien al gepubliceerd kunnen worden en zo direct een bijdrage kunnen leveren aan het wetenschappelijke debat. Als de auteur na één artikel blijkt te zijn uitgeschreven, en

dat komt voor, is toch iets tot stand gebracht en blijft de gene niet met onvoltooide teksten en onnodige frustraties zitten. Verder – een ander voordeel – zal promoveren op een compilatie van eerder geschreven werk minder tijd in beslag nemen dan het vervaardigen van een traditioneel proefschrift. Een mogelijk nadeel van deze vorm van promoveren, is dat het eindresultaat doorgaans niet de statuus zal hebben van een proefschrift dat de traditionele vorm heeft. Dat nadeel kan worden ondervangen: de gepromoveerde kan de gebundelde opstellen omwerken tot een handboek dat kan uitgroeien tot standaardwerk. Er is kortom alle reden om promoveren op samengebrachte opstellen te stimuleren én te beproeven.

59 J.M. Barendrecht, 'Rechtswetenschap: stoffig of inventief? De Nederlandse universitaire rechtswetenschap beoordeeld door een visitatiecommissie', *NJB* 1996, afl. 19, p. 710.

60 A.O. Lubbers, 'Fiscaal-juridisch onderzoek: time tot change!' (Opinie), *NFR* 2010/1, p. 2.

61 Zie *WFR* 1987/5772, p. 571.